

Szent Adorján 10/10
Adornian

Fotó: Bv. fotó

SZENT ADORJÁN VÉRTANÚ (278-306) TISZTELETÉNEK JELENTŐSÉGE

*The significance of the cult of the
Martyr Saint Hadrianus (278-306)*

A tanulmány előbb a vértanúk tiszteletéről szól általában, utána rátér Szent Hadrianus, magyarul Adorján vértanúságának tárgyalására, majd az ő tiszteletének alakulására. Ezt követően a zalavári Szent Adorján-templom sorsát mutatja be, és felhívja a figyelmet arra, hogy a Szent Adorján-tisztelet elvezet a keleti és nyugati egyházhoz tartozó szláv népek és a magyar történelem jobb ismeretéhez.

Kulcsszavak: vértanú, Szent Adorján, történelem, vallás, kereszténység

The study begins with the veneration of martyrs in general, and then it deals with the martyrdom of St. Hadrian, in Hungarian “Adorján”, and then the development of his veneration. The study then presents the fate of the Church of St. Adorján in Zalavár and draws attention to the fact that the veneration of Saint Adorján leads to a better knowledge of the Slavic peoples belonging to the Eastern and Western Churches and of the Hungarian history.

Keywords: martyr, Saint Hadrianus, history, religion, Christianity

A vértanúk

A kereszténység üldöztetése egyidős magával a kereszténységgel. Jézus készítette fel erre tanítványait, a tizenkét apostolt. A keresztény, amely szavunk nem a „kereszt”-ből ered, hanem a „christianus”-ból, Krisztus követőjét jelenti.¹ A görög „khrüosztosz”, értsd: krisztus szó az arám (a zsidók anyanyelve, később ez a héber) „Messiá”, Messiás szó megfelelője, amely szó eredeti jelentése: [olajjal] ’felkent’, király, másodlagos értelemben: „Mégváltó”.

A vértanú a görög eredetű „martüsz, martürosz” (jelentése: ’tanú’) kifejezés magyar megfelelője, amelyet a latin is átvett „martyr”, illetve a vértanúság: „martyrium” alakban. A görög nyelvű Újszövetségi Szentírás (Újtestamentum) alapján alakult ki ez a fordítás.² A vértanú az életét is odaadja, hogy megvallja: Jézusban a Messiást tiszteljük.

Szent Adorján, a vértanú

Adorján (eredeti nevén Hadrianus) római katonatiszt volt, a pretoriánusok parancsnoka, aki császára parancsára üldözte a keresztényeket a IV. század elején, az ún. Diokleciánusz-féle üldözés idején. A „H” lekopott a név elejéről, ahogy az le szokott az újlatin nyelvekben, az olaszban, a franciában, a spanyolban stb. is. Hadrianus vagy Adrianus – magyarul Adorján – nem volt keresztény, azonban felesége, Natália igen, aki megtérítette őt. Adorján megvallotta ezt császára előtt is, ki nem a Nyugatrómai Birodalom császára, Diokleciánusz³ volt, akiről a leghevesebb és egyben utolsó nagy keresztényüldözés nyerte nevét, hanem a Kelet császára, Maximianusz.⁴ Az a fizikai tér, ahol ez történt – a Bizánc (Konstantinápoly, a mai Isztambul) szomszédságában lévő Nikomédia (törökül Izmit) kisvárosa – egy hosszú öböl végén található, amely egy stratégiailag jól védhető kikötő a Márvány-tenger legkeletibb pontján.

1 Pontosabban a latin „christianus” szó ősfőmájából, a görög „christianosz” szóból származik, amely Krisztus-követő értelemben az ókori Antiochiából terjedt el (ma Latakia, Szíria kikötője).

2 Olaszul: martire, franciául: martyr; angolul: martyr, martyrdom; németül: Märtyrer, Blutzuge, Martyrium; lengyelül: (fonetikusan) męczennik; szlovákul (fonetikusan átírva) mčcsennik.

3 Caius Aurelius Valerius Diocletianus (244-311). Dalmáciában született, Salona, a mai Solin (Horvátország) városa környékén. Neve Diocles, ami görög eredetre utal. Nikomédia városában kiáltották ki császárnak, ekkor vette föl a latinisított Diocletianus nevet. Katonai és politikai okokból társ-császárokat vett maga mellé, így barátját, Maximianust is. Ezzel megteremtette a Római Birodalom második nagy korszakának előfeltételeit, a dominátus vagy tetrarchia korszakáét. Reformjai segítségével a Nyugatrómai Birodalom még további kétszáz éven át fennállt, és megteremtette a Bizánci Birodalom létrejöttének alapjait, amely további ezer évig létezett. A keresztényüldözés 303-313. között tartott. Diokletianus Spalatumban, a mai Splitben (Horvátország) halt meg.

4 Marcus Aurelius Valerius Maximianus (250-310). Pannónia tartományban, Sirmium (Szávaaszentdemeter, Srmska Mitrovica) közelében született. Császár (előbb caesar 285-ben), augusztus 286-305., majd 306-308. között, végül 310-ben. Fővárosa Augusta Trevirorumban (mai Trier, Németország) volt, de katonaként idejét a germánok ellen, majd a mókrok ellen stb., csatatéren töltötte. Győzelmeiért számos címet kapott, így: Germanicus Maximus V, majd Sarmaticus Maximus III, Armeniacus Maximus, Medicus Maximus, Adiabenicus Maximus, Persicus Maximus II, végül Carpicus Maximus, illetve Britannicus Maximus.

Adorján a hagyomány szerint 278 körül született, és 306. március 4-én, 28 évesen lett vértanú.

Feladata az volt, hogy őriznie kellett a halálra ítélt keresztényeket, akik örömeiket zengtek kivégzésük előtt. Adorján felfigyelt erre, és az ő példájuk nyomán lett figyelmes az evangéliumra. A legenda szerint, amikor faggatni kezdte őket és meg akarta tudni, milyen jutalmat várnak Istentől, Szent Pál Első Korintusi leveléből vett idézettel válaszoltak: *„Szem nem látta, fül nem hallotta, emberi szívbe föl nem hatolt, amiket Isten azoknak készített, akik őt szeretik.”* Ezt hallva ő is megtért, így őt is bebörtönözték és végtagjai levágására ítélték.

Adorján tisztelete korán elterjedt (és jobban, mint feleségéé, Natáliáé). Élete példája – hogy fiatalságát és földi jövőjét odaadta Krisztusért, Szent Ágnessel, Szent Ágotával és számos más keresztény vértanúval együtt – inspirálta az utókort.

Szent Adorján vértanúhalála

A konfliktus a császárral azért bontakozott ki, mert az úgy követelte meg hatalmának elismerését, hogy áldozni kellett személye vagy az őt jelképező szobor előtt. Ebben a korban már ismeretesek voltak a – latin szóval – „lapszik”-nak⁵ nevezett hitehagyók. A lapszik látszólag megtették ugyan, amit megkívánt tőlük az államhatalom képviselője, de lelkükben ellenálltak. Elfogadták uralkodójuknak, de nem istenüknek, és áldoztak neki, amikor erre kényszerítették őket, bár ezt nem meggyőződésből tették. A császár és környezete azonban feltétlen elfogadást, hitvallást kívánt meg, és ennek álltak ellen azok a keresztények, akik hűek maradtak hitükhöz. Ez volt az első ellenállás, melynek során egy olyan lelki megkülönböztetést alkalmaztak, úgy differenciálták a császár földi és lelki illetékességét, ahogy mindaddig ismeretlen volt az ókorban. Az állam és az egyház harca volt ez, és a kereszténység – igen sok véráldozattal – sikeresen vívta meg. Krisztus szavai voltak az irányadók: *„Adjátok meg a császárnak azt, ami a császáré és Istennek, ami az Istené!”*. Ezt abban az összefüggésben mondta, hogy szabad adót fizetni a császárnak, hogy földi hatalmát gyakorolni tudja (így pl. meg tudjon védeni az ellenségtől). Az, hogy istenként tiszteljék a császárt – amit a császár nem abban az értelemben gondolt el, mint a keresztények, tehát nem tartotta magát másnak, mint a földi teljhatalom tulajdonosának, akitől minden jog és minden hatalom „forrászik” –, elképzelhetetlen volt a keresztények számára.

A vértanúkat kezdettől fogva nagy tisztelet övezte, mert életük árán is állhatatosan kitartottak az egy igaz Isten megvallása mellett.

5 A „lapsus” latin szó többes száma. Jelentése: „megbotló, tévedő”.

Szent Adorján tisztelete Pannóniában

Pribina, akit a szlávok szlávnak, a szlovákok szlováknak, a magyar történetírás vagy szlávnak vagy avarnak tart, a bajorok jóvoltából hűbérúrként uralkodott Blatnohrad székhelyen, ahol a salzburgi érsekséggel együtt ambiciózus módon építkezett. 850-ben szentelték fel azt a templomot, ahol a források szerint Szent Adorján testereklýje is volt.⁶ Miért éppen őt választotta védőszentül? Erről bizonyosságunk nincs. Feltételezhető, hogy a római ereklýe hozzájárult, hiszen arra szükség volt egy templom felszentelésékor, és az is valószínű, hogy a Karolingok Rómában ismerkedtek meg katonaszentjükkel, akinek segítségével folyamodtak, amikor hadra keltek. Így lehetett ez az avarok elleni hadjáratok idején is, győzelmüket pedig az ő tiszteletére épített templommal hálálták meg.

Szent Adorján nevének legtöbb okleveles előfordulása a zalavári bencés apátsággal kapcsolatos. E helyen nem sorolom fel a latin nyelvű előfordulásokat, csak megjegyzem, hogy 1019 és 1431. között több mint tíz oklevélben maradt fent megnevezése.⁷ A zalavári zarándokhely a középkorban nyugaton is ismert volt, erre utalnak a legújabb kutatások.⁸ Magyarországon a zalavári bencés apátság terjesztette kultuszát, így jutott el tisztelete annak két birtokára, az 1024-ben kiállított ősi oklevél (átírat) által is említett nyert Mártélyra (Szentadorjánmártély)⁹ és Lipeszentadorjánra.¹⁰ Szentünk nevét őrzi a Bihar¹¹ és a Körös megyei¹² Szentadorján is. Helynévvé nem vált templomai: Marót, Kismarót (Somogy megye, 1429), Söjtör (Zala megye, 1356).¹³ Tiszteletét jelzi, hogy az Érsekújvári¹⁴ és a Nádor-kódexben¹⁵ is olvashatunk Szent Adorján vértanúságáról.

6 „S. Adriani martyris corpus requiescit in abbatis Mosaburch” [Szent Adorján vértanú teste nyugszik Mosaburg apátságban]. A testereklýe nem jelenti feltétlenül az egész testet, hanem annak egy részét. A kor felfogása szerint, a vértanúk ereklýei az egész megdicsőült testet jelentették, és mint a szent vértanú jelenlétének biztosítékát, nagy tisztelettel vették körül. Az ereklýetisztelet ősi szokás, a felvilágosodás és a racionalizmus máig nem tudta kiküszöbölni.

7 Mező A. (2003) p. 31.

8 Bácsatyai D. (2017)

9 Mártély, értsd: mártír, vértanú. Mező András (2003) p. 31.

10 A XIV-XV. században a latinból magyarrá vált Adorgyán, Szentérgyán, Zenthvdrian és Zenthadoryan előfordulással is. Lásd Mező András (2003) p. 31. – A török korban elpusztult templomát 1936-ban építették fel újra.

11 Bakonszeg körül, első okleveles említése: 1329/1437. Mező András (2003) p. 31. Zenthaderyan előfordulással is.

12 Klostár része, Oderjan néven is említik. Okleveles előfordulása: 1334, 1495, 1501. Zenth Adrian, Oderyanoych előfordulással is. Lásd: Mező András (2003) p. 31.

13 Mező A. (2003) p. 31.

14 Az Érsekújvári kódex az egyik legterjedelmesebb régi nyelvemlékünk a XVI. század elejéről, mely a Nyulak szigetén keletkezett. A török elől menekítve a kódex előbb Nagyszombatra került (1652), majd az érsekújvári ferencesekhez (1782 után, itt fedezte fel Czech János 1833-ban), ezt követően pedig 1851-ben a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárába. A Nyelvemléktár IX. és X. kötetében jelent meg. Modern hasonmás kiadása: (2013).

15 A Nádor-kódex 1508-ban keletkezett, első kiadója Toldy Ferenc (1857), a Nyelvemléktár XV. kötetében jelent meg újra 1908-ban. Modern hasonmás kiadása: (1994).

Szent Adorján tiszteletének aktualitása

A Bizánc melletti Nikomédia őrizte testének maradványait, amelyek közül kiemelkedett a Bizáncban nagy köztiszteletnek örvendő kar-ereklyéjének sorsa, amit felesége, Natália mentett meg. Az ereklye később a pápák óhajára Rómába került, s ott a Forum Romanumon, az ősi római birodalmi központban, a Capitolium közelében kiemelt tiszteletet nyert, mert a szenátus épületét, a „Curia”-t 630 körül I. Honorius pápa neki szentelte, amikor átalakította templommá.

Adorján tehát a pápaság kiemelt vértanúja lett, akinek tisztelete immár az ősi pogány Róma központjából terjedt szét.

A pannóniai – a Keszthely melletti ősi keresztény központ – Mosaburg-Zalavár Szent Adorján-temploma nem menekült meg a pusztulástól, amely Pannónia érseki székhelyeként, keresztény központjaként épült ki a IX. században.

Úgy tűnik tehát, hogy a szentek tisztelete nehezen bírja ki az idők próbáját, mert maguk az emberek, maguk a népek – amelyek körében a tisztelet él – változnak meg. Ennek ellenére, ahogy a történelmi emlékezet őrzi a szent helyek fontosságát, úgy Szent Adorján tisztelete is újra és újra visszanyeri aktualitását, meglehetősen új tartalommal megtöltve. Így például Mosaburg-Zalavár – amely szlávul Blatnohrad¹⁶ – a szlávok számára vált szent hellyé. Egyrészt azért, mert itt éltek egy esztendeig a szlávok apostolai, Szent Cirill és Metód, továbbá mert az általuk képviselt szláv nyelvű liturgiát az ő és fejedelmeik – Pribina, majd Kocel – kérésére, az Adorján nevet viselő II. Hadrianus pápa engedélyezte. Minden szláv nép, így az ortodox hagyományú orosz, ukrán, fehérorosz, bolgár és szerb, továbbá minden nyugati kereszténységre térő szláv nép, így a horvátok, szlovénok, csehek, lengyelek és szlovákok is emlékeznek Szent Adorjánra, egyszerűen azért, mert az ő blatnohradi temploma fontos szerepet töltött be nyelvük és kultúrájuk kialakulásában. Ezt demonstrálják a Zalavári Emlékpark¹⁷ újabban felállított emlékművei is.

Szent Adorján mosaburgi templomának sorsa

Az a templom, amely Szőke Béla Miklós, régész véleménye szerint vetekedett a németországi Paderborn korabeli templomával, s amelyet a salzburgi érsekség püspöki székhelynek szánt, a honfoglalás korában elpusztult. Lehet, hogy a pozsonyi csata idején, 907-ben, mert említett régész véleménye szerint ez a csata nem Pozsonyban

¹⁶ Ugyanannak a helynek három neve van, ezeket felváltva használom írásomban, attól függően, melyik összefüggésben szerepelnek.

¹⁷ Internetes elérhetőség: <http://www.zalavarpark.hu>

volt, hanem Mosaburg-Zalaváron.¹⁸ Ha nem akkor, és ha nem is hadicselekmények közepette pusztult el, egy templom, egy épület, ha nem használják, néhány évtized alatt magától is összeomlik és romokká válik. Ilyen állapotban találta meg azt Szent István kora, felhasználta köveit, és felépítette a romok tőszomszédságában – tehát a Zalavári Emlékpark déli, partvidéki, ma erdősített részén – a vármegye fallal védett központját, valamint azon belül – 1019-ben, Petrus apát számára, az ősi Szűz Mária-templom helyén – az új Szent Adorján-templomot, amely 1024-ben (új királyi oklevéllel) újabb privilégiumokat kapott. Így alakult ki a bencés monostor, amely a török kor háborúi¹⁹ és a megnövekedett vízszint hatására sajnos elpusztult.

A honfoglalás úgynevezett száraz periódusban történt, amikor csökkent a csapadék és emiatt kevesebb fű termett, ezért a legeltető nomád és félnomád népeknek nagyobb területre volt szükségük. A száraz elmúltával vízbő periódus érkezett, amelyben a Balaton vízszintje is több méterrel magasabb volt,²⁰ és az ősi Mosaburg-Zalavár területe is elmocarasodott.

Ezért a XVIII. század elején a göttweigi bencések – akik Pannonhalmától átvették a fegyverválság terheit – nem tudták ugyanott felépíteni kolostorukat. Így – száraz helyet keresve – onnan kb. 7 kilométerre, Zalaapátiban találtak megfelelő elhelyezést. Ez a monostor az eredeti Szent Őrőangyalok plébániatemplom mellett épült fel, amely azonban 1774-ben tűzvész áldozata lett. Újbóli felépítéskor nyerte el a régi patrocínium mellett az újat, az apátságét: Szent Adorján vértanúét.²¹

Mint látjuk, a történelem és a földrajzi adottságok nem kedveztek annak, hogy a Pannónia székhelyének szánt helyen megmaradjon a Szent Adorján-templom, de a tisztelet továbbra is fennállt. Dacolva a mostoha időekkel, az eredeti közvetlen szomszédságában – de védhetőbb helyen – épült újjá a templom a XI. században (másfélszáz évvel később), majd pedig a XVIII. században, a víz elől menekülve, száraz domboldalon.

18 Érvei első látásra meghökkentőek, látva a nagy érdeklődést az ezer éven át elhallgatott és az elmúlt évtizedben fölfedezett fontos esemény iránt, de alapos tanulmányozás után meggyőzőek. Lásd: Szőke B. M. (2019).

19 A még mindig védhető erődöt a kanizsai várkapitány 1702-ben, a bécsi haditanács parancsára robbantotta fel, ezt követően romokká és zsványtanyává vált. Megmaradt faragott köveit máshova építették be, egyes köveit eladták, és Zala vármegye útjait építették ki belőle. Később homokbánya volt. Ezért a régészek a mai napig csak törmelékét találják a helyén, az egykori Kolon (Zala) vármegye székhelyén.

20 Ebben a vizes korban Tihany félszigete szigetté vált, délen pedig Somogyvár a Balaton partján terült el. Lásd: Bendefy L. (1968); Továbbá: Bendefy L., V. Nagy I. (1969).

21 A Zalavári Bencés Apátság történetére vonatkozóan még mindig a legrészletesebb: Fűssy T., Erdélyi L. (2019). Lásd különösen a kezdetekre: Mosaburg - Zalavár fejezetei. m. 7-23. (Ebből különnyomat is készült 2020-ban.) – 1950-ben, a szerzetesrendek feloszlásakor, a bencéseknek el kellett hagyniuk a Zalavári Apátságot Zalaapátiban, templomuk plébániatemplomként működik tovább, az épületben pedig szociális otthon kapott elhelyezést.

Szent Adorján azóta is őrökdi a népén, sőt, a régészek kitaró, több évtizedes munkáját megkoronázva, előkerültek az ősi templom alapjai is, amelyeket ma az emlékparkban jól látható módon megtalálunk.

Szent Adorján, a példakép

Szent Adorján korai tiszteletének egyik bizonyítéka az a körülmény, hogy egyes források szerint négy, más források szerint több mint tizenöt szentet ismerünk Adorján néven. Az Adorján nevére keresztelt személyek között számos szentként tisztelt van, akiket nehéz listába venni.²² Tiszteletére bizonyíték még, hogy hat pápa vette fel az ő nevét: I. Hadrianus (772-795);²³ II. Hadrianus (867-872), aki engedélyezte a szláv nyelvű liturgiát; III. Hadrianus (884-885); az angol IV. Adorján (1154-1169); az egy hónapig uralkodó, idős, genovai V. Adorján (1276); végül az utrechti (holland) VI. Adorján (1522-1523).

Védőszentként választották a veterán katonák, a fegyverkereskedők, a hentesek, a kovácsok és a fegyveres őrök. Észak-Európában a legfontosabb katonaszent volt Szent György mellett. Tisztelete a XII. századtól általános volt Észak-Franciaországban és Flandriában, ahol a hirtelen halál, majd a késő középkorban a pestis elleni védőszentek egyikévé is választották.²⁴

Mindezek és más körülmények is arra utalnak, hogy Szent Hadrianus/Adorján tisztelete az első több mint ezer esztendőn át töretlen volt.

Szent Adorján ünnepe (emléknapja): szeptember 8.

Ősi emlékünnepp március 4-én a vértanúság, a mennyei születés napja. Rómában kezdődött el a translatio, az átvitel, értsd: a Bizáncból (Konstantinápolyból) Rómába való ünnepélyes átvitel és a beérkezés napjának ünneplése, szeptember 8-án. Ez a dátum terjedt el Rómából a nyugati keresztény világban, így a Karoling Birodalomban is, amely egyben – lévén Adorján katonaszent – az őszi hadravnulás kezdete is, ami a Szent Adorján tiszteletére mondott istentiszteletet követte. Ugyanez a dátuma Boldog Gizella királynő fivére, Szent Henrik, német-római császár ősi hadravnulásának is, aki a csatában segítségül hívta Hadriánt, és mint katonaszentet tisztelte.²⁵ Ily módon ünnepe hazánkban kezdetektől fogva szeptember 8-a, amely egybeesik Mária születése

22 Tóth E. (1999)

23 Ő volt az, aki szentünk római templomát restauráltatta és bővítette. A templom ily módon diakónia székhelye, továbbá diakónus-bíborosi címtemplom lett.

24 További, pestistől védő szentek: Szűz Mária, Szent Rókus, Szent Sebestyén, Szent Antal remete (†356 Egyiptomban. – Nagy Szent Antal volt a neve annak a holland hajónak, amely 1720-ban Marseille-be hozta a pestist. – Az ősi remete-szent számos más baj esetén is segített) és Sarutlan János, ferences, breton néven Yann Divoutou, más néven Santig Du vagy Santik Du ('kis fekete szent').

25 Tóth E. (1999) p. 30.

napjával, az ún. Kisasszony napjával. Ez is olyan körülmény, amely nehezítette Szent Adorján tiszteletének terjedését.

Szent Adorján vértanú tiszteletének jelentősége

Szent Adorján tisztelete megismertet bennünket az ókeresztény kor vértanúinak történetével, a Római Birodalom eseményeinek egy részével és bekapcsolja a magyarságot az egyetemes európai kultúrába.

Felhasznált irodalom

- Bácsatyai Dániel (2017): „Ecclesia, que in Ungarorum gente constructa”. Egy Kárpát-medencei zárán-dokhely a 10. századi reichenauai hagiográfiai irodalomban, in: Hadak útján XXIV. A népvándor-lászkor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6. Főszerk. Türk Attila. Budapest-Esztergom. p. 253-265. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok).
- Bendefy László (1968): A Balaton vízszintjének változásai a neolitikumtól napjainkig, in: Hidrológiai Közlöny 48. évf. 6. szám, p. 257-263.
- Bendefy László – V. Nagy Imre (1969): A Balaton évszázados partvonalváltozásai, Műszaki Kiadó, Budapest. 215 lap.
- Botos Katalin (2016): Arnold J. Toynbee, in: Valóság 59. évf. 3. szám, p. 71-78.
- Demeczky Jenő: Toynbee: Tanulmány a történelemről. Online: <http://bocs.hu/eletharm/ev/ev02128.htm>
- Érsekújvári kódex, 1529–1531. Szerk. Haader Lea (2013), DVD-melléklettel. Tinta Könyvkiadó – MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály – MTA-OSZK Res Libraria Hungariae / Fragmenta Codicum Kutatócsoport. (Régi magyar kódexek 32).
- Füssy Tamás – Erdélyi László (2019): A zalavári apátság története a legrégebbi időkől fogva napjainkig, Budapest 1902. Utánnomás: Zalaapáti 2019. 731 lap. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, VII.)
- Mező András (2003): Patrocíniumok a középkori Magyarországon, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. 31. (METEM Könyvek 40.)
- Nádor kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. Közzéteszi és a jegyzeteket írta: Pusztai István, bev. Madas Edit (1994). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (Régi magyar kódexek 16).
- Picon, Gaetan (1967): Korunk szellemi körképe, Washington, Occidental Press. p. 201-208.
- Somorjai Ádám OSB: Cirill, Metód és István király: Slavorum – et Hungarorum – Apostoli (1988), in: Vigilia 53. évf. 10. szám, p. 758-762.
- Somorjai Ádám OSB (1989): Zanedbané hladiská, in: Slovenské hlasy z Rima (Róma) 4. szám, 3-7.
- Somorjai Ádám OSB (2012): Cirill, Metód és István király: Slavorum – et Hungarorum – Apostoli, in: Szent Cirill, Szent Metód – Szent István. Szerk. Sztakovics Erika (Szomszédok – Barátok – Testvérek II.) Szeged. p. 15-23. – Cyril, Metod, kral Stefan: Slavorum – et Hungarorum – Apostoli, in: Svätý Cyril (Konstantín), Svätý Metod – Svätý Stefan (Susedia Priatelja Bratia, II.), Szeged. p. 15-23. [sic!]
- Somorjai Ádám OSB (2015): A szuverenitás legitimálása régen és ma. Konstantini adomány, szilveszteri adomány, Mindszenty József közjogi méltósága. Töprengés magyar sorskérdésekről, in: VERITAS Évkönyv 2014, Budapest. p. 315-332. Interneten https://epa.oszk.hu/02300/02308/00001/pdf/EPA02308_veritas-evkonyv%202014_315-332.pdf (Letöltés: 2021. január 1-jén).
- Spengler, Oswald (1918, 1922): Untergang des Abendlandes. I. Wien, II. München.
- Spengler, Oswald (2011): A Nyugat alkonya: a világtörténelem morfológiájának körvonalai, Budapest.
- Szöke Béla Miklós (2019): A Karoling-kor Pannóniában. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, Budapest. 535 lap. (Mosaburg-Zalavár, I. kötet. Szerk. Ritoók Ágnes és Szöke Béla Miklós.)
- Toynbee, Arnold J. (1934–1961): A Study of History, I-XII.
- Toynbee, Arnold (1994): Tanulmány a történelemről. Vázlat, ford. Somorjai Ádám, Pannonhalma, 63 lap.
- Tóth Endre (1999): Szent Adorján és Zalavár, in: Századok 133. évf. 1. szám, p. 3-40.

